

Грябан В.
(Україна)

Вогонь у лікувальній магії українців

Одне з найдавніших уявлень про вогонь було пов'язане з його очищувальною силою і лікувальною властивістю, що частково базувалась на реальних фактах (вогонь і, особливо, дим вогнища допомагав людям звільнити житло від паразитів – мошкар, комарів тощо). Звідси, очевидно, на основі давньої практики народної медицини розвинулось немало магичних обрядів, пов'язаних з використанням вогню в лікувально-захисних і очищувальних цілях. Важко навіть перерахувати всі засоби використання його «лікувальної функції». Це і припалення хворого місця жаром з печі, обкурювання, копчення, «освячення» лікувальних засобів, приймання попелу розмішаного з водою чи іншою речовиною, всередину і т. д.

У випадку порізу, обмотавши гілку клаптем тканини і вмокнувши у кров, сушать біля печі. Як висихає тканина, так і засохне, затягнеться і сама рана. Сушити потрібно не на великому вогні, а то рана ще більше розболиться¹. Рани лікують також колоссям тростинки. Її перепалюють, стирають на порошок і засипають ним вражені місця².

У народній свідомості хвороба чи причина хвороби уявляється істотою («лихоманка», «неміч», «сухота» і т. д.), яку потрібно вигнати. Це робиться різними способами: прийняттям гірких напоїв; викуренням хвороби димом від спаленого волосся, пір'я та шерсті тварин, кінських копит, кажана, сушеної жаби, зміїної

шкіри і т.д. Все це супроводжувалось замовляннями, зверненими до хвороби. В збірнику Милорадовича приводиться приклад замовляння від лихоманки: «Лихоманка! Ти водяна, ти й вітряна, надумана й погадана! Піди собі на вітри, на вогні і на дими! Тобі біля голови не стояти, жовті кістки не ламати! Піди ти собі з вогню на дими, на великі степи! Там тобі буде хороше гуляти і людей морських знобити!». Магічним засобом лікування ячменю є кидання в піч зерна ячменю, яке супроводжується словами: «Як цей ячмінь згорає, так народженому, хрещеному (ім'я) ячмінець з очей сходжає»³.

Червоні плями-висипки на тілі, що називаються у народі вогонь, вогневиця, вогнівка, горячка (від горіти), вже своїми назвами вказують на збуджений нею жар. Дію запальних процесів народ, безумовно, був змушений зблизити з пожираючим вогнем і використовувати засоби захисту. Коли з'явиться на тілі сип, беруть кремінь і висікають над болячками вогонь, примовляючи: «Вогонь, вогонь, візьми свій вогник!» Люди оживляли вогонь, прохаючи забрати його частину (запальну), яка є в тілі, тим самим звільнитись від хвороби. («Огні, ангели і архангели! Ти палаєш і потухаєш! Потуши новонародженому, хрещеному, молитвенному рабу божому... бех і бешиху, і пожарчу, і пристрітну»)⁴.

Надзвичайно поширене в народі «зняття страху». Якщо якась тварина чи

© Грябан В., 1999.

птаха злякають дитину, то в них виривають пучок шерсті чи пір'я і ним обкурюють зляканого, щоб попередити нещасливі наслідки⁵. Також від дитячої хвороби під назвою сухоти і собача старість лікують таким чином: коли настане час пекти хліб, то, посадивши першу хлібину, посипають лопату мукою, кладуть на неї дитину і до трьох разів всовують в отвір печі. При цьому одна баба стоїть під вікном і питає іншу, яка тримає лопату: «Що печеш? – Сушець запікаю!» – відповідає та⁶. Подібний обряд здійснюється і проти грижі – це називається запікати хворобу. Тих, які страждають запаленням, підсмажують, як барана на вертелі: встановлюють два великі камені, обгортають хворого в товсті килими, прив'язують до шеста і кладуть на каміння, з двох боків яких розводять вогонь; після того починають обертати хворого так, щоб жар охопив його всюди⁷. Від нежитю і головного болю обкурюють пряжею; якщо дитина страждає безсонням, то беруть довгі жмути льону, міряють у дитини руки, ноги і зріст, потім кладуть жмути на заслонку печі, запалюють і тримають хворого над димом. І таким чином хвороба спалюється на вогнищі. Якщо в якій-небудь сім'ї помирають новонароджені діти, то мати купається «на дровітні», рубає сокирою зняту з себе сорочку і тут же спалює її⁸. Під час важких пологів «поставлять роділю на ноги, у двох диржат під пахви, а бабка знизу кругом обкурює гніздом ремеза, яке освячене в церкві»⁹.

Від вогню лікувальні властивості переносяться на попіл. Від курячої сліпоти міряють ниткою страстну свічку, спалюють її і п'ють воду, змішану з попелом нитки¹⁰. Від лихоманки та інших хвороб дають пити воду чи вино, змішані з попелом, який беруть з печі чи з кадила. Попелом також посипають з сита павколо постелі хворого (можливо, сито – емблема дощу, вогняного, очисного

дощу), омивають хворі місця водою, в яку вкинули вуглинка, примовляючи: «Ой гульк вода, бусь вода! Криши огню! Жени біду!»¹¹.

Від «сибірської виразки» забивають на перехрестях осикові кілки і посипають вулиці попелом навмисно спаленої собаки. Іноді для відвертання зарази селяни звечора заганяють всю сільську худобу на один двір і стережуть до ранку, а на світанку починають розбирати корів, якщо при цьому виявилась зайва, невідомо чия корова, то її приймають за «коров'ячу смерть» і спалюють живцем. Тварин і людей, які першими заражались епідемічною хворобою, вважали носіями нечистої сили. Вони потребували очищення, тому їх як відьом спалювали. На початку XV ст. (1411 р.) псковичі спалили 12 віщих жінок. Відмітимо, що в цей час на Русі була страшна пошесть¹².

Піч також наділялася зцілющою, лікувальною, очисною силою, як і вогонь. Підтвердженням цьому є такі обряди: від лихоманки в народі лікують хворого перед піччю, обкурюючи його димом і примовляючи: «З хати димом! З двору вітром!» чи «Нехай іде (все недобре) з чадом та з димом з нашої хати!» Іноді дають хворому випити води, змішаної з пічним попелом і вуглинками; тією ж водою змивають лутки дверей, щоб не змогли ввійти в двері лихоманка та інші хвороби. Звертаються і до іншого методу: хворий на лихоманку виносить з хати кочергу і залишає її на перехресті. (Кочерга – це символ блискавки.) У випадку легкого болю в горлі труться ним об край печі, а від застуди приносять з берега ріки камінь і кидають його в піч з примовлянням: «Як камінь на березі ріки був сухим, так і в мене раба божого ноги були сухі, не боялись ні студені, ні морозу, ні завірюхи, і як він тепер гарячий, так будьте і ви, ноги, гарячими!»¹³.

Особливо важливе значення приписувалось вогню, добутому тертям з дере-

ва. Такий вогонь називається новим, живим. Полум'я його визнається рятувальним проти усяких інфекційних та повальних хвороб. Вогонь, який був до цього часу в людському користуванні, не вважається придатним для такої священної справи. Потрібен новий, який ще не служив людським потребам. Живим вогнем розпалюють купальські вогнища, через які переганяють худобу і стрибають самі – з повною впевненістю, що це наділяє здоров'ям; розпалюють на початку року, на полонині, супроводжуючи певними магічними заклинаннями. Адже від того, яким буде вогонь, таким буде і цілий рік, розплід худоби. Але, окрім того вдаються до допомоги живого вогню кожен раз, коли виявляється велика смертність серед населення чи падіння худоби. Добувають тертям новий вогонь. Добути вогнем запалюють кадило і свічки в церкві, думаючи, що така жертва особливо приємна Богу. З церкви вогонь розносять по хатах, де зберігається він як засіб проти мору. Якщо має місце падіння худоби, то служать в полі молебн з водосвяттям, риють канаву, наповнюють її гноєм, шкіряними обрізками, шерстю і сухими кістками; все це запалюють живим вогнем, потім переганяють через канаву сільське стадо і окроплюють свяченою водою. Іноді замість канави проривають дірку в найближчому пагорбі – так, що верхній пласт землі залишається недоторканим, і крізь ці ворота проганяють стадо, обкурюють його хвоєю, запаленою від живого вогню або травами, зібраними на Купала чи св. Трійцю. При здійсненні цього обряду старий вогонь всюди гаситься. І під час топлення печі, освітленні хат ніхто іншого вогню не використовує, окрім добутого тертям. В деяких місцевостях, щоб припинилося вимирання, селяни розводять навколо села куряву, підпалюють складені купи живим вогнем. Від «сибірської виразки» курява розводиться на самому в'їзді в селище. З прийняттям християнства жи-

вий вогонь не тільки не втратив свого первісного значення, а й обріс новими християнськими традиціями. Окрім вищесказаного, підтвердженням цьому є звичай гасити у всіх хатах вогонь на св. Пантелеймона, а ввечері брати два сухих поліна і терти одне об одне. Викликано таким чином полум'я називають божим вогником (св. Пантелеймон – цілитель та хворим помічник).

До лікувальної магії тісно прилягала і попереджувальна чи профілактична. Носіння різноманітних амулетів, ладанок, оберегів та ін. може мати як лікувальне, так і профілактичне значення. Оберегає людину не лише живий вогонь, але й його символи: хрест, сіль, часник, вуглина... Таку ж символіку має червоний колір – колір вогню і сонця, що сходить. Рушники, хатні обереги здавна ткались червоними нитками. Дівчата носили червоні пояси, стрічки, намисто, спідниці, черевички – взагалі в одязі і мистецтві українців переважав цей колір. На ручці новонародженого пов'язувалась червона нитка, щоб не наврочили. Таким же оберегом був здавна і хрест – очевидно знак вогню. Оскільки живий вогонь добувався тертям двох паличок, і саме там, де було перехрестя, з'являлася іскра Божа, – то він став символом світла, життя, оберегав людину, господарство.

Магічні дії і саме їхнє коріння лежать в практичній діяльності. Ще й досі у боротьбі з хворобами знахарсько-магічні прийоми відіграють роль, і часом значну, навіть у міському побуті, не кажучи про сільський. Деякі ж з відомих прийомів лікувальної магії, які практикувались у минулому, перетворились у дійства, утративши свій первісний зміст, та іноді входять до складу народних розваг, святкових інсценувань тощо.

Зрештою, наукове тлумачення магічних дій можливе лише після проведення глибокого дослідження з використанням знань з усіх галузей медицини¹⁴.

¹ *Даль В.И.* О поверьях, суевериях и предрас-
судках русского народа. Изд. 2. – Спб.-М.,
1880. – С. 65–66.

² *Ковальчук О.В.* Українське народознавство:
книга для вчителя. – К.: Освіта, 1992. – С. 99.

³ *Токарев С.А.* Религиозные верования восточ-
нославянских народов XIX нач. XX вв. – М. – Л.:
АН СССР, 1957. – С. 129.

⁴ Українські замовляння. – К.: Дніпро, 1993. –
С. 115.

⁵ *Маркевич Н.* Обычай, поверья, кухня и на-
питки малороссиян. – К., 1992. – С. 99.

⁶ *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян
на природу. – М., 1865. – Т. 1. – С. 16.

⁷ Там само. – С. 17.

⁸ Там само.

⁹ Архів Інституту мистецтвознавства, фолькло-
ру і етнографії ім. М.Т.Рильського (Рукописні
фонди), ф. 15.(фонд В.Г.Кравченко). Київ.

¹⁰ *Маркевич Н.* Назв. праця. – С. 92.

¹¹ *Афанасьев А.* – Т. 2. – С. 15.

¹² *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян
на природу. – М., 1869. – Т. 3. – С. 611.

¹³ *Афанасьев А.* – Т. 2. – С. 31.

¹⁴ *Ковальчук О.В.* Назв. праця. – С. 116.